

УДК 549

**ЄВГЕН ЛАЗАРЕНКО – ВИДАТНА ОСОБИСТІТЬ ХХ СТОЛІТТЯ
(до 90-річчя від дня народження)**

П. Білоніжка, О. Матковський, Ю. Мельник

*Львівський національний університет імені Івана Франка
79005 м. Львів, вул. Грушевського, 4
E-mail: geomin@geof.franko.lviv.ua*

Проаналізовано науково-педагогічну, організаторську та громадсько-політичну діяльність Є.К. Лазаренка – видатної постаті ХХ століття.

Ключові слова: Євген Лазаренко, ректор, учений, педагог, організатор науки й освіти.

Двадцять шостого грудня 2002 минає 90 років від дня народження всесвітньо відомого українського вченого і педагога в галузі мінералогії, академіка Євгена Костянтиновича Лазаренка – заслуженого діяча науки, лауреата Державної премії в галузі науки і техніки, доктора геолого-мінералогічних наук, професора, почесного доктора “Honoris Causa” університету імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща), почесного члена Болгарського геологічного товариства, дійсного члена товариства мінералогії і геології Чехословацької академії наук, Мінералогічного товариства Великобританії та Ірландії.

Радісно відзначити, що тридцятого березня цього року на XIII Науковій сесії НТШ прийнято ухвалу про обрання академіка Є.К. Лазаренка почесним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка.

Минають роки, десятиліття, а пам'ять про нього не згасає, навпаки – відкриває щораз нові риси його реформаторського, подвижницького, сміливого і навіть героїчного характеру.

Євген Лазаренко, без сумніву, видатна постать не тільки в науці та просвіті, а й громадсько-політичному житті ХХ ст. Його особистість найяскравіше виявилася у Львівський (університетсько-академічний) і Київський (академічний) періоди життєвого і творчого шляху. Він досить детально висвітлений у численних публікаціях різних наукових журналів та збірників, газет, окремих спеціальних видань, матеріалів наукових конференцій та наукових читань його імені [1–18 та ін.]. Тому ми лише коротко характеризуємо найважливіші аспекти науково-педагогічної, організаторської і громадської діяльності вченого.

Науково-педагогічний доробок Є.К. Лазаренка в галузі мінералогії неocenений. З його іменем пов'язаний розвиток майже усіх напрямів мінералогії другої половини ХХ ст., серед яких особливо виділяються такі: регіональна мінералогія, генетична мінералогія, мінералогічна кристалографія, головні поняття мінералогії, термінологія і номенклатура, космічна мінералогія, історія мінералогії. Дослідження в

цих напрямках високо оцінені не тільки в Україні та колишньому СРСР, а й у світовому масштабі.

Церемонія присвоєння Є.К. Лазаренку почесного доктора "Honoris Causa" університетом ім. М. Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща), 1962 р.

На XI з'їзді Міжнародної мінералогічної асоціації, що відбувся 1989 р. у Новосибірську, зазначено, що Україна за мінералогічною вивченістю посідає перше місце у світі. У цьому без сумніву головна заслуга Є. Лазаренка, під керівництвом якого виконано регіонально-мінералогічні дослідження найважливіших геологічних об'єктів, а результати узагальнені у фундаментальних монографічних працях з мінералогії вивержених комплексів Західної Волині, осадових утворень Передкарпаття, Закарпаття, Поділля, камерних пегматитів Волині, Донецького і Криворізького басейнів, Приазов'я. Відомий російський мінералогічний кристалограф професор І.І. Шафрановський справедливо поставив ім'я Є.К. Лазаренка в один ряд з іменами таких видатних корифеїв мінералогічної науки XX століття, як В.І. Вернадський, О.Є. Ферсман, М.В. Белов, В.С. Соболев.

Є.К. Лазаренко був неперевершеним педагогом. Його лекції, як і наукові доповіді та виступи перед різними аудиторіями, вирізнялися широтою знань і високою ерудицією, адже він володів енциклопедичними знаннями не тільки у фаховій, а й у загальноосвітніх галузях. Свій довголітній педагогічний досвід учений узагальнив у підручниках з мінералогії, серед яких з п'яти видань два опубліковані українською мовою. Вони одержали заслужену високу оцінку у вітчизняній і зарубіжній літературі й досі використовуювані у навчальному процесі.

Непересічним був організаторський талант Євгена Лазаренка, який виявився в організації геологічного факультету, Львівського геологічного товариства і видавництва у Львівському університеті, Українського мінералогічного товариства при Академії наук України, наукових форумів різних рівнів (міжнародних, всесоюзних, республіканських) з проблем науки, освіти і культури, у керівництві на посадах

завідувача кафедри й відділу, декана, проректора і ректора університету, директора інституту, президента товариств та ін.

На XX сесії Міжнародного геологічного конгресу, який відбувся 1958 р. у Мексиці, відновлено діяльність Карпатської асоціації, яку перейменовано в Карпато-Балканську геологічну асоціацію (КБГА). Після 27-річної перерви в Києві і Львові 1958 р. зібрався IV з'їзд КБГА, оргкомітет якого очолював Є.К. Лазаренко. На з'їзді були організовані постійні комісії, серед яких Комісія мінералогії і геохімії, головою якої обрано Є. Лазаренка. Він із властивим йому ентузіазмом і наполегливістю взявся за роботу. У 1961 р. організував у Львівському університеті перше засідання цієї комісії, на якому заслухано низку важливих доповідей членів країн-учасниць КБГА й ухвалено рішення про необхідність створення мінералогічного і геохімічного довідників з Карпато-Балканської геологічної споруди. Є. Лазаренко у доповіді виклав загальні принципи складання мінералогічного довідника та запропонував схему опису мінералів [9]. Він був організатором ще трьох засідань комісії мінералогії і геохімії КБГА, які відбулися в Києві і були присвячені різним проблемам мінералогії та геохімії цього регіону. Матеріали всіх чотирьох засідань комісії опубліковані за його редакцією.

Виступ Є.К. Лазаренка на першому засіданні Комісії мінералогії і геохімії КБГА. Львів, 1961 р. У президії (зліва направо): перекладач проф. С. Карамата (Югославія), перекладач А. Коржинський, академік В. Янович (Румунія), академік І. Костов (Болгарія).

Важлива роль Є.К. Лазаренка в організації Львівського геологічного товариства. Це товариство засновано 1945 р., воно об'єднувало геологів наукових і виробничих організацій Львова і всього західного регіону України. За фінансової підтримки Міністерства ВССО СРСР, юридичних членів геологічних організацій та окремих членів товариства, а також за кошти, отримані внаслідок виконання госпдоговірних

членів товариства, а також за кошти, отримані внаслідок виконання госпдоговірних робіт розпочато активну видавничу діяльність, адже друкованим працям Є.К. Лазаренко відводив важливу роль у розвитку науки, підготовці наукових і педагогічних кадрів. З його ініціативи 1946 р. створено видавництво Львівського університету (нині воно стало самостійним видавництвом “Світ”). І вже того ж року вийшли перші наукові праці Львівського геологічного товариства у вигляді геологічної, петрографічної та палеонтологічної серій. У наступні роки розпочато публікування періодичних видань: Мінералогічного збірника (з 1946 р.), Геологічного збірника (з 1954 р.), збірника “Питання мінералогії осадових утворень” (з 1954 р.), Палеонтологічного збірника (з 1961 р.).

Особливо значну популярність і визнання у світі отримав Мінералогічний збірник, який 1964 р. завдяки зусиллям Є.К. Лазаренка набув статусу міжвідомчого видання України, а нині є науковим виданням Львівського національного університету імені Івана Франка. На його сторінках регулярно публікував нариси зі структурної мінералогії видатний кристалохімік зі світовим іменем акад. М.В. Белов. У цьому теж виявився організаторський хист Є. Лазаренка, оскільки багато наукових видань вважало за високу честь друкувати праці М.В. Белова. За висловом проф. І.І. Шафрановського [20], ці нариси становили епоху в розвитку теоретичної мінералогії.

Є. Лазаренко доклав багато зусиль для розвитку бібліотеки геологічного товариства. Він з великими труднощами домогся дозволу на обмін геологічною літературою з бібліотеками не лише Радянського Союзу та соціалістичних країн, а й капіталістичних держав. Завдяки цьому обміну видання Товариства поширилися в багато країн світу, а бібліотека Товариства одержувала іншомовну геологічну літературу майже з усіх континентів світу і стала найліпше укомплектованою серед бібліотек колишнього СРСР [2].

Академіки Євген Лазаренко і Іван Костов (Болгарія) під час геологічної екскурсії в околицях Трускавця, 1961 р.

Значна заслуга Є. Лазаренка в організації і проведенні міжнародних, всесоюзних та республіканських конференцій, нарад, симпозіумів, періодичних виїзних сесій Українського мінералогічного товариства, матеріали яких публікували за його редакцією. “Лазаренківські” конференції, як писав проф. Б. Звягін, були потужним чинником поступу науково-методичної і фундаментальної мінералогії [10]. До цих наукових форумів учений готувався дуже ретельно, адже всі вони починалися його проблемними доповідями. Їхня програма охоплювала геологічні екскурсії та екскурсії по місцях визначних пам’яток історії й культури Львова, Львівщини та інших

міст і областей України, в яких часто відбувалися ці форуми (Івано-Франківськ, Кривий Ріг, Керч, Володарськ-Волинський, Трускавець та ін.).

Є. Лазаренко, будучи ректором Львівського університету, організовував наукові конференції, сесії, урочисті засідання, присвячені пам'яті Івана Франка, Лесі Українки, Тараса Шевченка, Маркіяна Шашкевича та ін. [8], стежив, щоб у тематичних планах були ювілейні видання, присвячені цим світочам науки; усіляко підтримував уведення у видавничі плани монографій і збірників філологічного й історичного напрямів. Зокрема, за його ініціативою продовжено видання "Іван Франко: статті і матеріали", що було на той час головним джерелом наукової інформації з франкознавства.

Коло зацікавлень Є. Лазаренка виходило за межі науки і сягало загальнокультурних та літературних цінностей. Ось кілька прикладів. Ознайомившись у США з творчістю індіанської поетеси Полін Джонсон, він організував переклад її поезій українською мовою і видання збірки, яка швидко розійшлася [8]. Як згадує професор Йосип Кобів, на заході надрукували твір давньогрецького комедіографа Менадра "Відлюдник". Це було відкриття, бо раніше його знали лише за скупими фрагментами комедій. Грецький текст цього твору придбав професор кафедри класичної філології С.Я. Лур'є. Кафедра доручила перекласти твір українською мовою студентів п'ятого курсу А.О. Содоморі (нині він професор Львівського медичного університету ім. Данила Галицького). Однак виникли цензурні перешкоди, та завдяки втручання ректора їх було переборено. Твір надруковано, й українці першими серед слов'янських народів змогли його вивчати. Завдяки сміливості й рішучості Є.К. Лазаренка як ректора університету збережено видання збірника "Питання класичної філології", який тоді був єдиним у СРСР виданням такого профілю.

Євген Лазаренко (четвертий ліворуч) в Канаді з українською діаспорою біля пам'ятника Т. Шевченку, 1957 р.

Учений виявив себе не тільки як талановитий педагог, блискучий організатор науки й освіти, а й як громадський діяч. Значного резонансу набув його виступ 12 червня 1953 р. на пленумі Львівського обкому партії у зв'язку з постановою ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. "Питання західних областей Української РСР" та доповідної записки Л. Берії до президії ЦК КПРС [8]. У постанові зазначено, що Львівський

обком партії допустив грубі перекручення національної політики компартії і це виявилось в неправильному ставленні до місцевого населення і, передусім, до місцевої інтелігенції, до висування місцевих кадрів, в ігноруванні української мови. А ставлення це було жахливим. Майже всі керівні посади в партійних і радянських органах, навчальних закладах і підприємствах Львівщини обіймали представники зі східних областей України та з Росії. Водночас серед місцевої інтелігенції було чимало висококваліфікованих кадрів, однак радянська влада їм не довіряла.

У виступі ректор Львівського університету Є. Лазаренко наголосив: те жахливе становище, в якому опинилося місцеве населення, є наслідком того, що “політика партії, яка проводилася у Львівській області, подібна до політики, яку проводять колонізатори” [8]. Він навів багато прикладів переслідування і звільнення з університету викладачів і студентів. Це був дуже сміливий виступ Є. Лазаренка, і керівники компартії йому цього не пробачили. З того часу вони пильно стежили за його діяльністю, збирали матеріал, щоб у слушний момент скомпрометувати його і звільнити з посади ректора.

Посадка дерева Є.К. Лазаренком (праворуч) в ботанічному саду з нагоди 300-річчя Львівського університету, 1961 р.

Є. Лазаренка турбувало становище, в якому на той час опинилася українська мова, література, культурна спадщина України. І тому не дивно, що друге важливе питання, яке він порушив на цьому пленумі, стосувалося стану і функціонування української мови. Він зазначив, що переважна більшість викладачів у вищих навчальних закладах, зокрема в університеті, читає лекції російською мовою. Крім того, викладання українською мовою безпосередньо стикається з написанням підручників та дисертацій українською мовою, а без цього неможливо виробляти українську наукову термінологію. Сам же ректор написав український підручник з мінералогії у трьох частинах (1958–1961), разом з О. Винар підготував і видав “Мінералогічний словник” (1975) з російським та англійським перекладом усіх термінів, який високо оцінений світовою мінералогічною громадськістю та надзвичайно актуальний і потрібний нині в незалежній Українській державі.

Як ректор Львівського університету Є. Лазаренко, незважаючи на несприятливі умови, робив усе, щоб перетворити університет в український. Іван Гель у спогадах справедливо називає його “ректором Українського народу” [5]. Він був ініціатором створення кабінетів шевченкознавства, франкознавства, мистецтвознавства. В аудиторіях філологічного факультету були бюсти Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича, Лесі Українки. Шевченківська аудиторія була оформлена прекрасними

художніми розписами на історико-літературні теми, що значно впливало на пробудження і розвиток національної свідомості українського студентства. За сприяння Євгена Лазаренка у 1956 р. в університеті широко відзначено 100-річчя від дня народження Івана Франка з виїздом у Дрогобич, Нагуєвичі і Криворівню. Тоді в Криворівні відкрито музей Івана Франка.

Стараннями Є. Лазаренка 1962 р. організовано виїзну сесію на батьківщину будителя національної свідомості і зачинателя нової української літератури в Галичині Маркіяна Шашкевича, присвячену 150-річчю від дня його народження. З цієї нагоди у с. Підлисса відкрили літературно-меморіальний музей і бронзове погруддя поета. Тоді на подвір'ї М. Шашкевича зібралося багато людей, які прибули зі Львова, Золочева, Буська, Олеська та навколишніх сіл. Серед них були скульптори Д. Кривавич, Я. Чайка, письменники П. Козланюк, Ю. Мельничук, композитор А. Кос-Анатольський, чимало студентів, викладачів та співробітників Львівського університету.

Брав Є. Лазаренко активну участь і у вшануванні пам'яті видатного польського поета Юліуша Словацького з нагоди 150-річчя від дня його народження. Урочисте засідання відбулося 1959 р. у Кременці на Тернопільщині, де поет народився та провів дитячі роки. Ми раді, що пророчі слова Ю. Словацького "українці побудують самостійну державу" нині збулися.

Зустріч Євгена Лазаренка з Андрієм Малишком, 1962 р.

Є. Лазаренко любив і підтримував студентство, а студенти любили його. З особливою теплою ставився він до обдарованих студентів. Ректор підтримував дружні стосунки з поетами, композиторами, діячами культури, зокрема з М. Рильським, П. Тичиною, А. Малишком, І. Вільде, А. Кос-Анатольським, Д. Гнатюком, Д. Павличком та ін. Їхні зустрічі в університеті зі студентами, викладачами і співробітниками були незабутні. Особливо пам'ятний вечір і виступи І. Дзюби, І. Драча, М. Вінграновського, який відбувся 40 років тому [8].

Євген Костянтинович дуже любив поезію Лесі Українки і багато уваги приділяв вшануванню її пам'яті. Перебуваючи у Грузії, він відвідав Сурамі, де померла по-

етеса. У Колодажне, де вона народилася, для укріплення криниці Лесі Українки Є. Лазаренко привіз скременілий пень, знайдений в одному з піскових кар'єрів під Львовом. У травні 1963 р. він організував наукову конференцію, присвячену 50-річчю від дня смерті Лесі Українки з виїздом на Волинь. Святкування цієї дати перетворилося у всенародне вшанування пам'яті славетної доньки України. Наприкінці конференції до Ковеля надійшла прикра звістка, що Є. Лазаренка терміново викликають до Києва у ЦК КП України.

Очевидно, широке відзначення пам'яті Лесі Українки на Волині і виступ на конференції в Ковелі, де Євген Костянтинович знову висловив невдоволення стосовно українських справ, прискорило в ЦК КПУ вирішення його долі. На засіданні ЦК КПУ було рекомендовано зняти Є. Лазаренка з посади ректора львівського університету. Дев'ятого вересня 1963 р. відбулися збори партійної організації університету. Тоді на зборах завідувач сектору ЦК КПУ В. Попов зазначив: "Є. Лазаренко намагався створити у Львові другий ідеологічний центр, котрий би конкурував з обкомом партії. І це головна провина тов. Є. Лазаренка" [1]. У цьому й була головна причина звільнення його з посади ректора.

Є.К. Лазаренко залишився працювати в університеті завідувачем кафедри мінералогії, а 1969 р. переїхав до Києва, де очолив Інститут геологічних наук АН УРСР, організував відділ регіональної і генетичної мінералогії, яким керував до останніх днів життя. Тут він зібрав молодий працьовитий колектив, переважно з випускників геологічного факультету Львівського університету, і продовжив активну діяльність, яка досягла найбільших результатів, коли відділ уже був у складі Інституту геохімії і фізики мінералів, тобто після 1972 р.

Як згадує О. Красільщикова, Є. Лазаренко притягував до себе наче магніт усіх, хто з ним працював, спілкувався. Він умів організовувати наукові конференції, сесії, наради, наукові колективи, геологічні експедиції. Умів працювати і відпочивати. Неможливо забути цікаві геологічні маршрути і відпочинок вечорами, де біля ватри лунали музика, співи, декламували поезії. Особливо він любив слухати, коли Юрій Галабурда співав "Сміються, плачуть солов'ї".

У київський період Є.К. Лазаренко домігся перетворення українського відділення Всесоюзного мінералогічного товариства в Українське мінералогічне товариство і був обраний на першому з'їзді його першим президентом, завершив роботу зі створення вже згаданого мінералогічного словника, заснував два періодичні збірники "Мінералогія осадових образований" та "Регіональна і генетическая мінералогія", став їхнім відповідальним редактором. Завдяки лише його великим зусиллям в Україні з'явилося нове науково-теоретичне видання "Мінералогічний журнал", перші випуски якого побачили світ уже після смерті вченого.

Євген Костянтинович був людиною мужньою, життєрадісною, фізично сильною, однак тривала боротьба в часи тоталітарного режиму за розвиток науки й освіти в Україні, за збереження і розвиток української мови, культурної спадщини України, за перетворення Львівського університету в національний та численні нападки на вченого з боку компартійного керівництва підірвали його здоров'я, і в розквіті творчих сил на 67 році Є.К. Лазаренко після важкої хвороби помер.

Відомо, що величезною мрією вченого було написання багатотомного монографічного зведення з мінералогії України. Нині цю мрію Є.К. Лазаренка втілюють у життя його учні й послідовники у вигляді п'ятитомної "Мінералогічної енциклопедії України". Завершено організаційну роботу над її підготовкою: створено редак-

ційну колегію, розроблено структуру видання, складено перелік та проектний обсяг статей, розроблено схему їхнього опису, розпочато підготовку статей до першого тому.

Утім, що нині Україна суверенна держава, є внесок і Євгена Лазаренка. Учений, без сумніву, за все зроблене заслуговує найвищої державної нагороди – Героя України.

1. *Бадяк В.* Як було звільнено Євгена Лазаренка з посади ректора Львівського державного університету імені Івана Франка // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. 2000. Вип. 35–36. С. 625–637.
2. *Білоніжка П.М.* Вклад Е.К. Лазаренко в организацию, научную и издательскую деятельность Львовского геологического общества // История минерал. исслед. на Украине. К., 1991. С. 138–142.
3. *Білоніжка П.М.* Євген Лазаренко – вчений, педагог, громадський діяч // Дрібненька бібліотека. Львів, 2002. Ч. 8.
4. *Білоніжка П.М., Винар О.М., Габінет М.П.* та ін. Роль Є.К. Лазаренка у розвитку мінералогії західного регіону України // Мінерал. зб. 1992. № 46. Вип. 2. С. 47–56.
5. *Гель Іван.* Ректор чину університетського. Спогади про Євгена Лазаренка // Газета “Молода Галичина”. 19 вересня 2002 р.
6. Євген Костянтинович Лазаренко: Бібліографія вчених України / Відп. ред. В.І. Павлишин. К., 1992.
7. *Здоровега В., Матковський О.* Чарівний мінерал академіка Лазаренка // Газета “Високий замок”. 15 грудня 1992 р.
8. Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали / Відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 1996. Т. 2 (1953–1966).
9. Матеріали комісії мінералогії і геохімії КБГА. Львов, 1961. № 1.
10. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження академіка Євгена Костянтиновича Лазаренка. Львів, 1992.
11. *Матковський О.І.* Вклад Е.К. Лазаренко в развитие современной минералогии // Зап. Всесоюз. минерал. об-ва. 1982. Ч. 3. Вып. 6. С. 714–718.
12. *Матковський О.І.* Академік Є.К. Лазаренко – видатний український мінералог // Мінерал. зб. 1992. № 47. Вип. 2. С. 6–17.
13. *Матковський О.І.* Львівський період життя і творчості Є.К. Лазаренка (до 20-річчя від дня смерті) // Мінерал. зб. 2000. № 50. Вип. 2. С. 162–171.
14. *Матковський О., Феношина У.* Пам’яті видатного вченого-патріота (до 20-річчя від дня смерті академіка Євгена Лазаренка) // Газета “Поступ”. 23 січня 1999 р.
15. *Матковський О.І., Білоніжка П.М., Ясинська А.А.* Внесок Є.К. Лазаренка в розвиток генетичної мінералогії // Мінерал. зб. 2000. № 50. Вип. 2. С. 4–10.
16. Мінералогический журнал. Посвящается памяти известного ученого-минералогика академика АН Украины Евгения Константиновича Лазаренко (1912–1979). 1992. Т. 14. № 6.
17. *Мищенко Леоніла.* Троянди і виноград – у житті й дружбі // Газета “Молода Галичина”. 1 грудня 1998 р.

18. *Павлишин В.И., Мельников В.С., Кульчицкая А.А., Галий С.А.* Идеи академика Е.К. Лазаренко и их развитие в современной минералогии // Минерал. журн. 1982. Т. 4. № 6. С. 7–19.
19. Проблемы кристаллохимии и генезиса минералов: Сб. трудов, посвященных Е.К. Лазаренко. Л., 1983.
20. *Шафрановский И.И.* Кристаллография в СССР, 1917–1991. СПб., 1996.

**YEVHEN LAZARENKO – THE OUTSTANDING PERSON
OF THE 20TH CENTURY
(regarding the 90th anniversary from birthday)**

P. Bilonizhka, O. Matkovs'kyi, Yu. Mel'nyk

*Ivan Franko National University of Lviv
Hrushevskogo st. 4, UA – 79005 Lviv, Ukraine
E-mail: geomin@geof.franko.lviv.ua*

Scientific-pedagogical, organising and political activity of Yevhen Lazarenko – the outstanding person of the 20th century is analysed.

Key words: Yevhen Lazarenko, rector, scientist, teacher, organiser of science and education.

Стаття надійшла до редколегії 16.07.2002
Прийнята до друку 19.09.2002